

27. Вестник Всероссийской выставки 1913 г. в Киеве. – № 7.
28. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1914. – 10 июля.
29. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 3 июля.
30. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
31. Экономическая жизнь Подолки. – 1916. – № 4.
32. Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
33. Подольский хозяин. – 1915. – № 11 – 12.
34. Экономическая жизнь Подолки. – 1916. – № 8 – 9.
35. Русский экспорт. – 1912. – № 10 – 11.
36. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 6 окт.
37. Горно-заводское дело. – 1916. – № 38.
38. Вестник животноводства. – 1913. – № 8.
39. Подольский хозяин. – 1915. – № 7.
40. Черниговская земская неделя. – 1914. – 18 июля.
41. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1915. – 24 сент.
42. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 21 янв.
43. Известия Особого совещания по продовольственному делу. – 1916. – № 29.
44. Известия Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1917. – № 2.
45. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 29 апр.
46. Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1916. – 20 мая.
47. Челинцев А.Н. К вопросу о формах и направлениях крупно-рогатого скотоводства в черноземной полосе // Полтавские агрономические известия. – 1916. – № 4.

В.І. Дудка, Л.Г. Дудка

ТРАНСФОРМАЦІЯ ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ НАДДНІПРЯНЩИНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 – 1920 рр.

Аналіз соціально-економічного становища великих землевласників є важливою складовою для загального дослідження революційних подій початку XX століття. Він дає змогу охарактеризувати один із векторів рушійних сил революції з відповідною оцінкою його економічних, соціальних та національних позицій. Особливості економічного та історичного розвитку українських територій у XVII – XIX ст. зумовлюють необхідність регіонального дослідження великого землеволодіння напередодні революції 1917 – 1920 років.

Враховуючи чисельність сільського населення і той факт, що від результату їхньої соціально-економічної діяльності та політичних позицій значною мірою залежала внутрішня ситуація в тогочасній Російській імперії, значення дослідження груп сільського населення й аналізу їхньої поведінки в ході революційних подій важко переоцінити. У цьому напрямі вивчення перед сучасними дослідниками постає проблема визначення нижньої межі великого землеволодіння. Українські уряди періоду революції (у березні 1917 – листопаді 1918 рр.) використовували розмір у 200 дес. для “культурних господарств”, але такий підхід не дає відповіді на запитання про приналежність до тієї чи іншої групи землеволодінців у розмірах від 50 до 200 дес., а з позиції уряду Директорії і про землеволодіння у межах 15 – 50 дес.

Перші детальні спроби класифікації було зроблено напередодні революційних змін 1917 року зусиллями

земських статистів [1; 2; 3; 4]. У їхніх звітах і аналітичних роботах простежується намагання узгодити старий становий поділ (поміщики, козаки, селяни) і нові соціально-економічні відносини, що склалися на 1917 рік [3, 32 – 3; 1, 30]. Простеживши взаємозв'язок між історичними становими основами господарювання на землі та економічною ситуацією на 1917 рік, статисти водночас виділяють лише дві категорії селянства: землевласники і безземельні [3, 41; 1, 32; 4, 2 – 3]. Серед перших статистичний довідник [2] подає три групи: великі господарства (понад 500 десятин землі), середні (50 – 500 десятин землі) та дрібні (менш ніж 50 десятин землі), проте уже в довіднику на 1918 – 1919 рр. [3] згадуються лише великі й дрібні господарства, межа між якими була проведена залежно від визначення “трудової норми”, але відсутність чіткого трактування останнього поняття [4; 5] призвела до залишення умовної лінії в 50 десятин. Більш ґрунтовний поділ представлений у праці провідного статиста полтавського земства М.В. Рклицького [1, 32], який виділяє дванадцять категорій у залежності від розміру землеволодіння. Відзначаючи кропітку роботу статистичного бюро, все ж можна констатувати той факт, що поза їхньою увагою залишився цілий ряд особливостей стратифікації сільського населення та їхнього землеволодіння й землекористування початку XX століття, а саме:

- основна маса даних стосується лише селянства, а інтелігенція, священнослужителі, адміністративний апарат потрапляють у графу «інші» або взагалі нехтуються, тому повну оцінку сільському населенню дати важко;

- існує великий диференціал у групах сільського населення. Навіть у праці М.В. Рклицького [1] всі 12 груп презентують категорію землевласників із наділом до 50 десятин, а категорія понад 50 десятин не градуїрована;

- не встановлено зв'язки між землеволодінням, орендою землі (як узяттям, так і здачею в найм), прибутками сільського населення від неземлеробських занять та ін;

- не визначено мінімальний рівень забезпеченості землею та мінімальний розмір економічно рентабельного господарства.

Особливу проблему становить і відсутність розмежування між поняттями “землеволодіння” та “господарство”. Для малоземельних категорій сільського населення ці поняття можна ототожнювати, але при вивченні великого землеволодіння стають очевидними розбіжності, що суттєво впливають на основні показники соціально-економічного розвитку.

У 1919 – 1920 рр. питання класифікації груп сільського населення порушувалося кілька разів, проте трактувалося з вузьких партійних позицій, у деклараціях здебільшого використовувалися поняття “трудова норма”, та “справедливий розподіл земель”, без чіткого обґрунтування економічних основ аграрної реформи і найбільш уживаних понять. У цей час викристалізовувався більшовицький підхід до питання стратифікації сільського населення. Він побудований на старому становому поділі, де відбувається протиставлення поміщиків та селянства, останнє ж, у свою чергу, розділяється на чотири групи: куркульство; середньозаможне селянство; сільська біднота; сільський пролетаріат [6, 507].

На початок революційних перетворень ХХ століття стан поміщиків опинився в складній соціально-політичній ситуації, ставши одним із символів відмираючого кріпосного ладу та самодержавства. Із 3,6 мільйонів населення Полтавської губернії привілейовані становили 3%, володіючи 786 тисячами дес. землі, що становило 17,3 % від площі земель губернії (4536317 дес.) [3, 32 – 33]. Досліджуючи такий стан у ХІХ ст., можна констатувати той факт, що значна частина їхніх господарств концентрувала кращі традиції землеробства, передові агротехнології та значний економічний потенціал і була продуктивнішою від селянських та козацьких господарств. Але такий підхід є неприйнятним для характеристики привілейованого стану в перші десятиліття ХХ століття. У цей період відбувається швидка трансформація поміщицького стану, причому як у бік зрощення з промисловою та торговою буржуазією й збільшення капіталів, так і в діаметрально протилежному напрямі демократизації і повної або часткової втрати земельної власності. За період із 1863 по 1917 рік поміщики губернії втратили 1029 тисяч дес. землі, яка в основному була розкуплена козаками та селянами. Особливого прогресу цей процес досяг у 1910 – 1917 роках [3, 39].

Наступні десятиліття сприяли тому, що до традиційних історичних володінь привілейованих станів додалася ще одна складова – аграрна буржуазія. На початку 1917 року в Полтавській губернії виділяються такі групи великих земельних власників.

Надвеликі володіння були представлені маєтками герцога Мекленбург-Стрілицького і принцеси Саксен-Альтенбурзької (58 тисяч десятин у Полтавському та Костянтиноградському повітах), князя Кочубея (35 тисяч десятин у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському повітах. Основу цих володінь закладено в часи Гетьманщини), княгині Кантакузіної (18 тисяч десятин у Золотоніському повіті) [7, 20]. Ці маєтки управлялися на місцях економами й основні прибутки господарі мали від вирощування зернових культур та у вигляді орендної плати. Нові буржуазні тенденції у такі господарства проникали слабо, що підтверджує незначна кількість приватних цукроварень та плантацій технічних культур. Із 11 цукрових заводів, що функціонували на Полтавщині, лише 3 належали вихідцям із привілейованого стану: Згурівський площею 12 тисяч дес. (В.П. Кочубей), Карлівський площею 56,9 тисяч дес. (Е.Г. Саксен-Альтенбурзька, М.Г. Мекленбург-Стрілицький, Г.Г. Карлов), Павловський площею 17,3 тисяч дес. (С.П. Дурново) [8, 43].

Проблемним є питання про розміри надвеликих землеволодінь привілейованого стану. Вище наводилися цифри, взяті з роботи С.О. Данішева. Водночас, за даними губернських земських статистів, володінь, розміри яких перевищували 15 тис. десятин,

на Полтавщині було лише два, а їхня загальна площа становила 71,9 тис. десятин (за С.О. Данішевим лише у князя Кочубея та герцога Мекленбург-Стрілицького разом 93 тис. десятин, що на 21 тис. перевищує дані статистичного бюро) [1, 34 – 35].

Основою господарств привілейованого стану на Полтавщині поставали землі колишньої козацької верхівки. Вони були значно меншими за розмірами ніж надвеликі господарства Кочубея, Мекленбург-Стрілицького чи Кантакузіної, і становили приблизно 1480 десятин землі на господарство [3, 38]. Земельна власність почала концентруватися в руках козацької верхівки ще у ХVІІІ ст., переходячи з розряду рангової у спадкову. Цей тип господарства був значно сприйнятливим до буржуазних нововведень і давав господарям прибуток не лише з оренди та зернових, а й від вирощування технічних культур, промислів, цукроваріння.

Надвелике землеволодіння в другому десятилітті ХХ ст. не означало автоматично наявності надвеликого господарства. У більшості випадків господарча діяльність обмежувалася двома – двома з половиною сотнями десятин землі. Великі землевласники дробили свої володіння на окремі економії, оскільки до цього спонукав рівень продуктивних сил, виробничі відносини та історичні традиції регіону.

Особливістю Полтавщини став той факт, що основа привілейованого стану була мононаціональною. Саме тут кристалізувалася українська національна еліта, яка, за логікою подій, повинна була взяти на себе роль лідера майбутніх суспільно-політичних перетворень. Лівобережна Наддніпрянина на зламі століть була регіоном, що забезпечував культурну, мовну та історичну єдність майбутньої української нації. На цих територіях соціальне протистояння в середовищі сільського населення майже не відчувало на собі відбитку протистояння національного, що було досить типовим для Правобережжя, Волині та Слобожанщини. Етнічну ситуацію в середовищі привілейованого стану у кінці ХІХ – на початку ХХ століття можна проаналізувати за даними таблиці [9, 14]:

Табл. 1.

Губернія	Спадкові дворяни			У сільській місцевості			
	Усього осіб (чол. статі)	проживають		українці	росіяни	поляки	інші
		в містах	в селах				
Полтавська	12661	4316	8345	7002	1145	166	32
Харківська	7903	5657	2046	915	916	167	247
Чернігівська	6575	2866	3709	1776	1531	287	115
Волинська	16389	4611	11778	4356	1415	5925	82
Київська	18451	10162	8289	2716	1349	4147	77
Подільська	14169	3123	11046	4217	1631	5131	67
Катерин-ська	5853	3003	2850	717	1479	580	74
Херсонська	12986	9470	3516	1308	1633	461	114
Таврійська	5938	3925	2013	214	902	108	789
Загалом:	100925	47133	53792	23222	12001	16972	1597

У Полтавській губернії поміщиків української національності нараховувалося майже 84% від загальної кількості привілейованих, що проживали в

сільській місцевості, та 55,3% від усіх губернських (по Україні відповідно 43% та 23%) [1, 14 – 15]. Таку національну однорідність зумовили історичні процеси, що відбувалися на території Лівобережжя у XVIII – XIX століттях. Привілейованим станом у губернії були переважно нащадки козацької старшини, які в другій половині XVIII століття здобули дворянські права. Серед їх типових представників вирізнялися династії: Апостоли, Безбородьки, Гамалії, Горленки, Галагани, Гудими, Лизогуби, Мартоси, Самойловичі, Скоропадські, Старицькі, Сулими, Ханенки та інші [9, 15].

Категорія великих землевласників доповнювалася купцями та міщанами, які здебільшого теж користувалися становими привілеями.

Останні передреволюційні тенденції свідчать, що господарства поміщиків починають регресувати. Так, купецьке землеволодіння з 1909 по 1917 рік зменшується у середньому на 830 дес. у рік, порівняно з приростами в 1200–1300 дес. на рік на всьому пореформеному проміжку (1863 – 1917 рр.) [3, 29]. Аналогічні процеси проходять і в інших групах привілейованих.

Ці зміни можна пояснити кількома чинниками: за час, що пройшов після кріпосної реформи, активного розвитку набула промисловість, і тому частина привілейованих, особливо купецтво, переорієнтувалася виключно на виробництво та торгівлю мануфактурою; з іншого боку, активний розвиток внутрішнього ринку робив зайвим утримання земельної власності для забезпечення потреб родини. Нарешті, третій і найвагоміший фактор — це ріст цін на землю, викликаний формуванням ринку нерухомості. Так, приватновласницька десятина на Полтавщині напередодні Першої світової війни коштувала 327 крб. [1, 26], а на 1917 рік – 384 крб. [3, 44]

Високі ціни на земельні ділянки стимулювали привілейований стан їх продавати, формуючи первісний капітал для заняття торгівлею чи промисловим виробництвом, або ж через нерозумне використання коштів були останнім виходом для створення

ілюзії багатства. Часто у великих землевласників володіння приносили основний прибуток у вигляді ренти за землю, а не в ід вирощування й переробки продукції. Оренда мала великий вплив на розвиток поземельних відносин, суттєво їх ускладнюючи безпосередньо

торкаючись усіх станів сільського населення. Фонд найму землі по Полтавській губернії становив 663981 десятина (16% придатної для господарської діяльності земель) [3, 82]. Із них 90,5% (600564 дес.) – рілля, 6,6% (43832 дес.) – сіножаті, 2,9% (19564 дес.) – вигони, технічні культури та ін. [3, 83].

Основними орендодавцями були господарі з розміром землеволодіння понад 50 дес. (82,7%). 92,9% земель цього фонду розходилися серед дрібних господарств (до 50 дес.). Виділяється категорія землеволодінь розмірами 15 – 20 дес., де кількість землі, яка здається, близька до орендованої [3, 84].

Автор вважає за потрібне провести розмежування понять “господарство” та “землеволодіння” [10]. Під землеволодінням розуміємо територію, що перебувають у приватній власності певної юридичної чи фізичної особи; під господарством – землі, що безпосередньо обробляються конкретною особою силами своєї сім’ї або ж із залученням найманої праці. Господарство, при тому цілком рентабельне, могло існувати і без наявності власної земельної ділянки, використовуючи лише орендовані землі. Враховуючи 15 – 20 кратний розрив цін між орендною та продажною ціною десятини землі на Лівобережжі, стає зрозумілим, чому на початку XX століття зростає кількість молодих господарств, що займаються як рослинництвом, так і тваринництвом на орендованих землях. Саме серед таких господарств найширше практикується кооперація, і саме вони орієнтуються на ринкові культури: цукровий буряк, тютюн, олійні культури.

Процес оренди вносив суттєву різницю в поняття “господарство” та “землеволодіння”. У категорії володінь розмірами від 50 дес. до 500 дес. — більшість господарів здавали землю в оренду, ведучи водночас власне господарство. Серед великого землеволодіння (понад 500 дес.) здача земель в оренду була більш поширеною. Загалом ці дві групи землевласників передавали 54% свого земельного фонду в інші руки [11]. Кількісні показники великих (> 50 дес.) господарств подано в таблиці [4, 2 – 35]:

Табл. 2.

Повіт	Великі господарства загалом	з найманою працею	Земельна площа (дес.)	дес. на 1 господарство
Гадяцький	169	121	31843	188,4
Золотоніський	317	197	55279	174,4
Зіньківський	263	176	34159	129,9
Кобеляцький	355	278	51295	144,5
Кост-градський	613	438	184749	301,4
Кременчуцький	359	278	55653	155
Лохвицький	244	192	45128	185
Лубенський	304	239	38854	127,8
Миргородський	299	216	49815	166,6
Переяславський	291	202	61743	212,2
Пирятинський	290	210	72043	248,4
Полтавський	313	246	84615	270,3
Прилуцький	185	134	47296	255,6
Роменський	238	184	35535	149,3
Хорольський	352	285	66703	189,5
Загалом:	4423	3009	882867	199,6

Наростання буржуазних тенденцій в економіці Російської імперії загалом і в аграрному секторі зокрема привели до того, що типові землеволодіння, який склався на Лівобережжі у XVIII – XIX ст., із кінця XIX ст. починає протистояти нове капіталістичне господарство, що базувалося на землях найбільш заможних селян і козаків. Власність, покликана до життя реформою 1861 р. й зміцнена подіями 1905 – 1907 рр. та Столипінською аграрною реформою, своїми фактичними розмірами й способом ведення господарства дає можливість характеризувати її як велике землеволодіння. За твердженням М.А. Рубача, частина “куркулів” не тільки не поступалася класичним поміщикам, а й значно переважала їх за розмірами землеволодіння та прибутками [12, 23]. Ця аграрна буржуазія отримала у М.А. Рубача назву “чумазає” [12, 10]. Попри всю зневажливість такого штампла, саме вона мала найбільший економічний потенціал, концентруючи в собі кращі господарські якості. У губернії з’явилися господарства, які, за статистичними даними будучи безземельними, мали розміри посівів 700 – 800 дес. Так, на 27 безземельних господарств припадало 23839 дес. оброблюваної землі [4, 2–35]. Серед 4423 господарств, що потрапляли до категорії “великих” за даними п’ятого подвірно-господарчого перепису, 1414 не мали додаткових робітників, обмежившись силами сім’ї [4, 2 – 35]. На думку автора, серед тих господарств, що мали робітників, частина робила це через обставини, викликані Першою світовою війною (мобілізація до армії, наявність біженців та дешевої робочої сили військовополонених).

Таку соціальну групу землевласників та господарів не можна беззастережно зарахувати до категорії поміщиків, оскільки ніяких привілеїв вона не мала і почала формуватися як стан лише в останні десятиліття XIX ст. У своїй більшості це були вихідці з козацького стану, що зуміли значно розширити своє господарство у пореформений час за рахунок дворянських маєтків та земель збіднілих селян.

Отже, стан великих землевласників напередодні революції 1917 – 1920 рр. не був економічно та соціально однорідним. На нього суттєво впливали процеси капіталізації, які відбувалися в масштабах Російської імперії. Ці явища сприяли демократизації земельної власності поміщиків, купецтва та церкви. Продовжуючи залишатися продуктивнішими за селянські та козацькі господарства, великі господарства привілейованих, водночас починали поступатися їм за темпами розвитку та ефективності виробництва. Землі поміщицького стану Полтавщини та півдня Чернігівщини могли слугувати внеском у земельний фонд при соціалістичному підході до розв’язання земельного питання, але водночас не вирішити його. Велике землеволодіння як символ старого ладу мало значно вагоміший психологічний вплив на сільський соціум. За привілейованим станом продовжувала тягнутися недобра слава експлуататорів основної маси сільського населення, тому ставлення до нього селянства та козацтва було вкрай негативним. Ця позиція народних мас впливатиме на весь перебіг політичних процесів української національно-демократичної революції.

Дослідження окресленої проблеми відкриває два шляхи для подальшого використання отриманих

результатів, по-перше, для комплексного дослідження стану великих землевласників на початку XX ст. в Україні, а також для характеристики соціально-економічного й політичного розвитку Наддніпрянського регіону в період української національно-демократичної революції.

1. Рклицькій М.В. Земля и земельныя отношения въ Полтавщине. Статистическія заметки по земельному вопросу. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.
2. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1917 годъ. – Вип.Х. – Полтава: Тип. т-ва печатного дела, 1917.
3. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918 – 1919 рр. – вип.ХІ. – Полтава: Друкарня т-ва печатного діла, 1919.
4. Пятая подворно-хозяйственная перепись въ Полтавской губернии 1917 года / Полтавское губернское статистическое бюро. – Полтава: Электрическая типография Д.Н.Подземского, 1917.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х т.т. – т. 2 (10. XII. 1917 – 29. IV. 1918). – К.: Наукова думка, 1997.
6. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1987.
7. Данишев С.О. Великий Жовтень на Полтавщині 1917 – березень 1918). – Харків: Прапор, 1969.
8. Центральний державний історичний архів. – ф. 579 Управление Центрального Бюро по объединению закупок сахара. – Спр.903 Ведомости о владельцах сахарных заводов.
9. Рубач М.А. Реакційна суть націоналістичних теорій “безкласовості” та “єдиного потоку”. – К.: Держ. в-во політичної літератури, 1955.
10. Для великих господарств межа ця досить умовна, оскільки вони отримували прибуток як шляхом обробітку землі, так і шляхом отримання орендної плати. Значно суттєвішою вона є для дрібного господарства, яке за рахунок оренди мало змогу значно розширити свої межі.
11. Статистичні джерела в питанні оренди не виокремлюють групи господарств у категорії володінь понад 50 дес., подаючи їх єдиною статтею, але за непрямими факторами (найм робочої сили, кількість робочої худоби, сільськогосподарська техніка) можна твердити, що володіння розмірами до 200 дес. основний прибуток отримували від господарської діяльності.
12. Рубач М.А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине. – К.: Изд-во АН УССР, 1957.

Б.В. Малиновський

АГРАРНА ПОЛІТИКА ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВ В УКРАЇНІ, ЛІТО-ОСІНЬ 1918 р.: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ЗБІР УРОЖАЮ

Влітку – восени 1918 р. аграрне питання залишалося головною внутрішньополітичною та внутрішньоєкономічною проблемою України. У суперечці за землю уряд П. Скоропадського офіційно зайняв позицію посередника. Згідно Грамоти гетьмана від 29 квітня 1918 р. і виданими на її основі урядовими розпорядженнями, селяни мали повернути поміщицьке майно (рухоме і нерухоме, з відшкодуванням руйнувань і пошкоджень), аби згодом отримати певну частину угідь маєтків за плату “по действительной их стоимости”. З визначенням форм і строків викупних операцій гетьманське керівництво не поспішало, тоді як заходи з метою відновлення великого землеволодіння проводилися з граничним